Сергій Полтавець

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО НА ПОЧАТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Проблеми поширення, впливу гетьманської влади та її взаємовідносини з українським суспільством у середині XVII століття тією чи іншою мірою знаходили своє відображення в політологічних, філософських та історичних дослідженнях, починаючи з козацьких літописів і до наших днів. Серед них слід назвати праці О. Апанович, В. Борисенка, С. Величенка, В. Голобуцького, М. Грушевського, О. Гуржія, Я. Дашкевича, Д. Донцова, Я. Качмарчика, М. Костомарова, І. Крип'якевича, Б. Крупницького, Л. Кубалі, Ю. Левенця, В. Липинського, Т. Мацьківа, Ю. Мицика, О. Оглоблина, Л. Окиншевича, С. Плохія, В. Потульницького, П. Саса, Ф. Сисина, В. Солдатенка, В. Смолія, В. Степанкова, О. Субтельного, О. Толочка, П. Толочка, Я. Федорука, І. Шевченка, Ф. Шевченка, Н. Яковенко, А. Яковліва та інших, в яких чимало зроблено для дослідження еволюції владних повноважень в Україні в цю складну, неоднозначну, суперечливу добу.

Досліджуючи нашу політичну історію в періоді, який називають Українською національною революцією середини XVII століття, спадає на думку з яких причин Б. Хмельницький поступово, наполегливо, а час від часу жорстко та жорстоко домагався встановлення в тогочасній Україні монархічної форми правління?

Богдан Хмельницький, очевидно, належав до тих політичних діячів, які не мали змоги займатися теорією політики, а діяли, як сказав би К. Поппер, ситуаційно, особливо якщо врахувати безперервну війну та постійні, часто кардинальні зміни внутрішнього і зовнішнього становища Української держави. Тому згідно з екзистенціальною методологією, яка виходить з того, що існування не приховує від нас нічого більш суттєвого і існування передує сутності, ми повинні досліджувати перш за все те, що саме було, а вже потім переходити до оцінок. Як зауважує Ю. Мицик, а ще раніше Л. Кубаля, основним методологічним підходом

до дослідження зазначеної проблеми має бути сам факт існування держави, створеної Б. Хмельницьким, його реальна політика.

На думку В. Смолія, В. Степанкова, Ю. Мицика, ігнорування або недооцінка політичної свідомості, політичної думки та державотворчих тенденцій у свідомості українського козацтва та шляхти, а тим більше Б. Хмельницького, веде до значних похибок та неточних висновків. Тут мається на увазі трактування браку джерел, а також відсутність або неповноцінність політичних концепцій, нерозрізненість стратегічних і тактичних цілей Б. Хмельницького, сприймання його дипломатичної гри за чисту монету.

Важко уявити, що Б. Хмельницький разом зі своїми соратниками, піднімаючи на повстання козацький стан і маси українського народу, не мав уявлення про цілі боротьби та шляхи їх досягнення. В 1648 р. Б. Хмельницькому було близько 53 років. Отже, за плечима лишилося ціле життя, сповнене бурхливих подій, які сформували його особистість, виробили соціально-політичні погляди, озброїли воєнним досвідом.

Складним і багато в чому дискусійним залишається питання про сутність та етапи формування у Б. Хмельницького національної політичної ідеї та української державної програми. Найбільшу увагу цій проблемі приділили В. Смолій та В. Степанков. Вони вважають, що гетьман та його соратники, розпочавши підготовку повстання з 1646 р., на початковому етапі революції (січень — травень 1648 р.) не висували програми боротьби за незалежність України, а спромоглися сформулювати лише ідею політичної автономії для козацької України, основні положення якої включали: поновити козакам давні права і вольності; усунути з полків полковників та інших старшин «ляхів», щоб при владі були «лише з їх народу»; дозволити козакам вчинити морський похід; вивести польське військо із Задніпров'я та України й скасувати тут «управління Речі Посполитої»[1]. Програма вимог, яку Б. Хмельницький передав полоненому М. Потоцькому для польського уряду, передбачала створення по Білу Церкву та Умань удільної, з визначеними кордонами, держави; скасування прав воєвод і старост щодо міст, замків та королівських володінь; підпорядкування Війська Запорозького «лише одному королю». Так уперше, на думку В. Смолія та В. Степанкова, в українській суспільно-політичній думці було сформульовано ідею необхідності витворення, хоча й на обмеженій території, автономної козацької, а по суті, української національної

держави[2]. Ця ідея певною мірою була присутня ще в програмах Й. Верещинського та С. Наливайка.

Проте вони вважають, що немає достатніх підстав стверджувати, що програма про визнання Річчю Посполитою державно-політичного статусу козацької України являла собою ідею створення української держави як спадкоємниці Київської Русі і передбачала поновлення ідеї українського монархізму. Гетьман, як і переважна більшість старшини і козаків, і далі вважав Річ Посполиту своєю Батьківщиною, а короля — її єдиним законним володарем, із зміцненням влади якого пов'язував реалізацію своїх планів. Тобто, протягом березня-травня лише формується автономістська ідея. На їх думку, національно-політична свідомість більшості старшини й козацтва ще не «доросла» до сприйняття навіть ідеї козацького автономізму, вони виступали лише за поновлення станових прав і привілеїв, збільшення кількості козацького реєстру тощо[3].

Тут слід звернути увагу на справедливу точку зору В. Смолія та В. Степанкова, що ця програма і вимоги були саме «оприлюднені» і що це жодною мірою не означає, що вони не були вироблені задовго до повстання і не були підтримані козацькою старшиною та шляхтою. В цьому плані І. Крип'якевич, незважаючи на фрагментарність джерельної бази, довів, що, окрім мінімальних конкретних вимог до уряду Речі Посполитої, Б. Хмельницький уже в перших своїх виступах ставив значно далекосяжнішу мету: захист «вольностей» і православної віри[4]. Р. Млиновецький зауважує, що ідеї, які так чи інакше революція виписує на своїх прапорах, і цілі, до яких прагне, завжди дозрівають раніше, а не з'являються раптово. Те, що ідеї відновлення державності не висував гетьман у першому періоді, могло бути продиктоване міркуванням політика і стратега[5]. М. Грушевський, незважаючи на далеко не завжди об'єктивну критику діяльності гетьмана, все ж зауважував: «Як відомо всякому обзнайомленому з фактами української історії, Хмельницький був не тільки яскравий автономіст, але й доста свідомий носитель державної української ідеї»[6].

В.Смолій та В.Степанков виокремлюють другий етап становлення ідеї української державності у Б. Хмельницького, який вони відносять до кінця 1648 — першої половини 1649 р. На їх думку, гетьман виходив з того, що український народ має право на створення власної держави в етнічних межах свого проживання,

і реалізацію цього права він усвідомлював як основну мету своєї політичної та державної діяльності. 23 лютого він заявив: «...виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Досить нам на Україні і по Подолю і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи»[7]. Гетьман наголосив на незалежності утвореної держави від влади польського короля. Московському послу Григорію Унковському Б.Хмельницький повідомив: «...а нас Бог від них звільнив — короля ми не обирали і хреста йому не цілували. А вони до нас не писали і не присилали, і ми волею Божою цим від них стали»[8]. Керуючись ідеєю соборності Української держави, гетьман став розглядати козацьку Україну як спадкоємницю Київської Русі та вимагав визнання її «по тих кордонах, як володіли благочестиві великі князі...»[9].

О. Оглоблин стверджує, що перед козаччиною постали великі труднощі, оскільки ані практично,ані теоретично вона не була підготовлена належним чином до нової ролі. В процесі формування державно-політичної програми Б. Хмельницького знову починаються змагання концепцій, що виникли ще до революції. Однак, оскільки на той час була зруйнована ідея ягеллонського легітимізму, на передній план висуваються дві основні форми: традиційна стара Руська держава (Князівство Руське) і козацька держава Війська Запорозького[10].

На думку О. Оглоблина, Б. Хмельницький, з одного боку, приймає ідею старої державної традиції княжої України, яка зміцнила б в ньому самопочуття й самоповагу українського монарха — «самодержця руського». Проте слід було врахувати концепцію й нової козацької держави. «Пишні шати княжої України, — писав О. Оглоблин, — були дещо архаїчні й не зовсім зручні для Козацької держави, що виникла внаслідок революційного зриву. Київській великокняжій традиції було затісно в новій українській столиці — козацькому Чигирині з його пуритансько-демократичними звичаями[11].

Можна припустити, що Б. Хмельницький міг погодитися навіть з концепцією ягеллонського легітимізму, але в тому плані, що йшлося про створення Великого князівства Руського в межах основних українських земель, яке б увійшло рівноправною автономною частиною до складу Речі Посполитої нарівні з Польським королівством та Великим Князівством Литовським. Про таку можливість говорять чимало дослідників. Не можна

забувати й того, що Зборівський та Переяславський договори, як і Гадяцька угода, не ставили таких завдань. Ідею Великого князівства Руського підтримували Адам Кисіль, Юрій Немирич, Петро Могила, Сильвестр Косів, очевидно, Костянтин Острозький та більшість українських князів, шляхти, міського патриціату та православних ієрархів.

Я.Качмарчик вважає, що під час прийняття рішення про збройний виступ проти Речі Посполитої Б. Хмельницький не будував ще таких далекосяжних планів, в основі яких було б територіальне виділення частини земель Речі Посполитої, повний контроль над якою мав би перейти до рук козацької адміністрації, що перша конкретна політична програма гетьмана та його оточення відбилася тільки у Зборівській угоді 1649 р.[12].

С. Горошко, дійшовши висновку, що «середньовічний рівень мислення Б. Хмельницького відповідав рівню мислення певних верств населення, які вірили в доброго короля...», й така «форма свідомості не дозволяла думати про незалежність, самовладне,окреме правління», характеризує висловлені гетьманом міркування з приводу розбудови Української держави під час переговорів у лютому 1649 р. з посольством А. Кисіля як «п'яну чи напівп'яну маячню»[13].

На думку С. Макарчука, «одної цитати з запису польського автора (члена польського посольства А. Кисіля львівського підкоморія В. М'ясковського) недостатньо, щоб стверджувати, що вже на початку 1649 р. Б. Хмельницький намірився визволяти саме руський народ чи, тим більше, робити державу руського народу... І хоч слова підкоморія нібито возвеличують Хмельницького за його високі національні почуття, брати їх за чисту монету не можна». Дослідник дійшов висновку, що в політиці гетьмана «пріоритет вбагатократ над ідеєю національного визволення всього народу надавався завданню створення станової козацької держави, і зовсім не обов'язково, щоб така держава обіймала всю етнічну територію»[14].

В свою чергу, Я. Федорук цілком справедливо звернувши увагу на складності вивчення політичних поглядів Великого гетьмана, проаналізувавши зміст лютневих переговорів (1649 р.) з посольством А. Кисіля, робить цілком однозначний висновок: «Ця комісія, безперечно, є головною подією в козацько-польських стосунках першої половини 1649 р. Вона показує, наскільки рішучі плани гетьман збирався реалізувати в новій війні, що вже

була неминучою, — визволити етнічні українські території від польського панування. Це стало головною ознакою всієї подальшої політики українського гетьмана до 1657 р.»[15].

Це підтверджують і оцінки сутності політичної програми гетьмана, висловлені представниками панівного стану Речі Посполитої. Так, в одному з листів від 31 січня — 1 лютого 1649 р. (ще до початку переговорів з Б. Хмельницьким) член польського посольства А. М'ясковський писав, що гетьман «величається князем Русі та Молдавії, трактує, торгується з Лупулом за наші шкури» . Повертаючись після завершення переговорів до Польщі, посли 8 березня звернулися з листом до короля, повідомляючи про наслідки цих переговорів: «Ми використали всі засоби, яких тільки могли придумати заради честі вітчизни, маєстату в.к.м., п.н.м. та підданства вірі, щоб вони (ці способи) могли послужити в ім'я батьківщини. Але ми застали Хмельницького, який так значно перемінився і через дії іноземних (правителів), і через самого себе, що йому вже не про козацтво (йдеться), тільки про володаря й князя руських провінцій, як він наказав звертатися до нього, хоч і скрито»[16].

Постає питання якою уявляв собі Богдан Хмельницький майбутню державу. Очевидно, вона уявлялась як певний симбіоз традицій Запорозького Війська та українських державних інституцій Речі Посполитої. Уже І. Крип'якевич у 1957 р. навіть в тогочасних ідеологічних умовах та традиціях радянської історіографії та політичної історії відзначав, що Б. Хмельницький, подібно до інших сучасників, уявляв собі українське феодальне суспільство як тривку організацію, складену з різних груп, різних станів. Він, в основному, орієнтувався на багатих козаків, головним чином з- поміж старшини, дрібних виробників-землевласників, ремісників та людей, які займалися різними промислами, відстоював їх інтереси. «Хто був шляхтич або козак і міщанин, і хто в якому чину раніше перебував, і які маєтності для себе мав, — щоб все було по-давньому», — говорив він Бутурліну[17]. «Ми самі між собою будемо пильнувати, і хто козак, той буде мати козацьку вільність, а хто пашенний селянин, той буде віддавати його царській величності звичайну повинність, як і раніше», — заявляли українські посли в Москві[18]. Різні дані досліджень показують, що за природним у країні феодальним ладом в Українській державі Богдана Хмельницького головний тягар податків лежав на плечах «посполитих», тобто селян і міщан[19].

Богдан Хмельницький у своїх політичних поглядах і практичних діях був відвертим і послідовним прихильником авторитаризму, монархізму та противником охлократії та анархії. За його гетьманування вся влада була сконцентрована в руках Великого Гетьмана. Цього вимагали реальні умови боротьби за незалежність та становлення Української держави. Тому зайве говорити про демократичні погляди Хмельницького чи демократизм Української держави ХУІІ ст. Але це зовсім не означало нехтування Б.Хмельницьким основних інтересів всього українського народу.

Хмельницький бачив, що за найменших труднощів чи поразок у боротьбі зі шляхетською Польщею козацька старшина, козаки та повстанці, а особливо «чернь», через свою низьку національну культуру та степову примітивність, як зауважував В.Липинський, ведуть себе за таким сценарієм: розпочинають переговори з поляками, видають ватажків і за рахунок цього домагаються амністії. Не ідеалізував він і демократичних порядків Запорозької Січі, де протягом року могли переобрати десяток кошових. Не був винятком і виступ 1648 р. Низова, дійсно запорозька козаччина по Корсунській перемозі не хоче йти далі, «на волость». Скликана тоді гетьманом козацька рада гуде, щоб вертали на Запоріжжя з усією здобиччю, коли не буде миру, і звідти вести переговори з Річчю Посполитою і турками.

У подоланні охлократичних настроїв серед козацтва, а потім всередині Української держави Б. Хмельницький бачив не лише внутрішнє завдання, він розумів, як зауважував В. Липинський, що «здавлення внутрішньої анархії робило існування польської держави на українських землях зайвим і непотрібним, а це було найтяжчим ударом для Польщі»[20]. Коли б не його «вміння тримати залізною рукою Запорожжя і старшину, не вагаючись, коли того було треба, стинати голови», то «розрухи і чвари серед українців, грізні своїми наслідками»[21], розпочалися б ще від початку визвольних змагань.

У цьому контексті дослідник відзначає, що «гетьман Війська Запорозького (після 1648 року) — це вже не ватажок, якого вибирають перед походом на шумливій січовій раді козацькій, і скидають, або просто вбивають, коли той похід не вдався»[22]. На відміну від попередніх років, за Б. Хмельницького вся старшина військова (сотники й полковники) не вибираються юрбою, а «призначаються і змінюються вони самодержавною владою гетьмана і виключно від влади гетьмана залежать»[23].

Навіть Стефан Томашівський, який, на противагу В.Липинському та Р.Млиновецькому, вважає, що ідея української державності плекалася серед запорізької «голоти», визнає Хмельницького «одним з героїв української історії, без огляду на його різні помилки, хиби й невдачі; як ніхто перед ним, і по нім, він умів опанувати розбурхане море українського радикалізму, анархізму, принципіялізму (або все, або нічого) і доктринерства»[24].

У справі поборювання анархії та охлократії Б. Хмельницький опирався на церкву та духовенство як носіїв національної ідеології. Без «авторитетної релігії і церкви не вдалося б ані Сагайдачному, ані, навіть Великому Богданові зорганізувати ті, напіврозбійничі, анархічні, з найрізнорідніших елементів складені ватаги козацькі, що тільки під духовним впливом авторитетної української церкви та релігії устаткувались, ублагородились, здисциплінувались, ...і в одним духом споєне, одне тіло державно-національне об'єднались»[25].

Б.Хмельницький бачив необхідність зміни психологічних, психічних, якщо хочете, настанов, зміни всієї системи цінностей, у тому числі й моральних, тобто «перетворення свободолюбивих анархістів: шляхтичів і козаків — сторонників «рівності та свобід» шляхетсько-республіканської Речі Посполитої і заступників запорозького народовластія «черні низової» — в слуг і оборонців твердого державного ладу...»[26].

Водночас із утвердженням національної державної ідеї, відроджується й ідея українського монархізму, носієм якої стає сам Б. Хмельницький. Він прямо чи опосередковано висловлює думку про свою владу не як владу виборного гетьмана, а самодержавну владу володаря Української держави (князівства). 23 лютого він без натяків заявив польським послам: «Правда то есть, жем лихий і малий чоловік, але то мі Бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руським». Наступного дня, говорячи про українські землі, назвав їх «своїм князівством». Коли мова зайшла про дії гетьманської адміністрації в Києві, наголосив: «Я можу розпоряджатись в цьому краї. Київ моє місто, я пан воєвода київський»[27].

У політичній діяльності Богдана Хмельницького простежується наслідування концепції давньоруських князів. Спроба реконструкції харизми влади в гетьманській державі через перетворення виборного гетьманату на спадкову династію та відновлення юрисдикції київського митрополита на всіх «руських

землях» яскраво ілюструє глибоке розуміння державною владою (в особі Хмельницького) історичної перспективи розвитку української нації. Реалізація курсу гетьмана на утворення монархії сприяла б консолідації еліти і суспільства навколо ідеї Української держави. Зі свого боку православне духовенство молилося за козацьке військо, надаючи духовних санкцій владі гетьмана, опікувалося справами освіти й культури, виховуючи політичну й духовну еліту нації. Завдяки вільній участі у політичному житті країни церква виступала активним і досить самостійним чинником на теренах Європи, репрезентувала інтереси гетьманської держави. Така виважена позиція Хмельницького, підкріплена багатотисячним козацьким військом, підняла престиж України в світі як християнської держави. Українського гетьмана православний світ розглядав як головного оборонця прав народів, поневолених турками.

Б. Хмельницький розумів, що тільки ті держави, в яких існує сильна централізована влада, характеризуються керованістю та прогнозованістю свого розвитку. Тут маємо врахувати той факт, що в середньовічній Європі тільки жорстко централізовані монархії могли бути керованими.

Тільки українська держава у формі спадкової монархії з таким «володарем на час», який матиме могутню волю та залізну руку, зможе протистояти на політичній арені могутнім сусідам: Речі Посполитій, Туреччині, Московщині та іншим. Тільки «єдиновладець і самодержець руський» зможе на рівних розмовляти з турецьким султаном, шведським королем, московським царем. Тільки з українським Гетьманом, а не з ватажком запорізьких козаків, будуть рахуватися володарі сусідніх держав.

Як показало політичне майбутнє, Великий Гетьман був правий. Бо коли досить тривалий час нашої політичної історії, що настав після смерті Б. Хмельницького, справедливо названо «руїною», то пам'ятаймо, що руйнувалося сотні літ тільки те, що він протягом десяти літ збудував.

---

[1] Воссоединение Украины с Россией. В 3-х томах. — М.: АН СССР, АН УССР, 1954. — Т. 2. — 559 с; Т. 3. — 646 с.

[2] Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII — XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К.: Альтернативи, 1997. — С.25.

[3] Там само. — С.30-31.

[4] Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Львів: Світ, 1990. С.70.

[5] Млиновецький Р. Історія українського народу (нариси політичної історії). — Мюнхен: Українське наукове видавництво, 1653.- С.23.

[6] Грушевський М. На українські теми. «Мазепинство» і «Богданівство» // Київська Старовина. — 1995. — № 6. — С. 4.

[7] Воссоединение Украины с Россией. В 3-х томах. — Т.2. — С.118.

[8] Там само. — С.152.

[9] Там само. — С.154

[10] Оглоблин О. Хмельниччина і українська державність. \\ Енциклопедія українознавства. Париж — Нью-Йорк, 1949. — Т. 10.- С.19.

[11] Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. — Нью-Йорк, 1957.- С.85

[12] Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. — Перемишль — Львів: Місіонер, 1996. — С.102.

[13] Горошко С. Лакований образ Богдана \\ Політологічні читання. — 1992. — № 1. — С. 257.

[14] Макарчук С. Державотворчі, національні і соціальні спектри політики Б. Хмельницького // Козацькі війни ХУП століття. — С. 19 — 20.

[15] Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 р.). — Львів, 1993. — С.65.

[16] Смолій В. А., Степанков В. С. Назв. праця. — С.156.

[17] Акты Юго-Западной России. — К., 1887. — Т. 7. — С.220.

[18] Там само. — С.225.

[19] Крип'якевич І. П. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького // УІЖ, 1957. — № 1.- С. 94.

[20] Липинський В. Україна на переломі. 1657 — 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в ХУП століттю. — К.: Дніпро, 1997. — С.98.

[21] Липинський В. Станіслав Михайло Кричевський. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького // Твори, Архів студії. — Т. 2. — Філадельфія — Пенсільванія. — 1980. — С.154.

[22] Липинський В. Назв. праця. — С.123.

[23] Млиновецький Р. Назв. праця. — С.44.

[24] Томашівський С. Про ідеї, героїв і політику. — Львів: Наукова думка, 1929. — С.25.

[25] Липинський В. Релігія і церква в історії України. — Нью-Йорк: Булава, 1956. — С.34.

[26] Липинський В. Назв. праця. — С.120.

[27] Воссоединение Украины с Россией. В 3-х томах. Т.3. — С.117.